

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-10-74-100>

УДК 159.9

Семенів Н.М.

Національний університет «Львівська політехніка»

СОЦІАЛЬНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Розглянуто сучасний стан психологічних досліджень соціальної толерантності у освітньому середовищі. Проаналізовано методики, які використовуються для вивчення специфіки, складності, формування соціальної толерантності у студентському середовищі. Встановлено взаємозв'язок толерантності з соціальними процесами та особливостями підготовки майбутніх фахівців. Вибрано методики емпіричного дослідження рівня соціальної толерантності. Виконано практичне дослідження рівня соціальної толерантності серед студентів Національного університету «Львівська політехніка». Здійснено аналіз отриманих результатів вивчення соціальної толерантності студентів, проведена статистична обробка результатів. Визначено перспективи подальших досліджень соціальної толерантності. Зроблено висновок, про необхідність подальшого дослідження процесу формування рівня соціальної толерантності для розробки теоретичних та практичних засад підготовки майбутнього фахівця у сфері практичної психології.

Ключові слова: соціальна толерантність, соціальні взаємини, інтолерантність, соціальна група.

Semeniv Nataliia

Lviv Polytechnic National University

SOCIAL TOLERANCE AS AN ASPECTS OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL QUALITIES OF PERSONALITY

Summary. Article contains results of a study on social tolerance in the student environment. Tolerance has been regard as an essential key element in modern multi diversity society culturally, ethnically, religiously and politically. Analyzed the state of development of the concept of social tolerance in modern psychology. Revealed the relationships of social tolerance with social processes and interactions. Established the influence of social interaction on the formation of tolerance in the students environment. Many theoretical models have contributed to the field of intergroup relations, but the concept of social tolerance is still very ambiguous. Analyzed the forming of social tolerance reflects the psychological aspects of social communications associated with different types of social relations in society. In the discussion of the phenomenon of tolerance, this article puts a special emphasis on tolerance in the students' environment. Research of tolerance among the youth has great practical significance, especially in different societies. Also in article it is analyzed research methodology factors used modern psychology to study the complexity, uniqueness, specificity, validity existence functioning social tolerance in society. Proved the need for a practical study of tolerance in a student environment. Determined prospects for further research on tolerance in future research. The results of the research on social and ethnic tolerance among students are available. The analysis of the results has brought to light the factors which influence the tolerance level of students of the Lviv Polytechnic National University (Ukraine). Results have shown that a valid and reliable instrument for tolerance assessment has been elaborated. Revealed a tendency to significantly exceed the average level of tolerance of all respondents, regardless of the group and gender of the respondents. Determined the prospects of further research on tolerance. Concluded that there is a need for further study of the process of formation of a high level of tolerance for the development of theoretical and practical foundations for the preparation of a future specialist in the field of practical psychology.

Keywords: social tolerance, social relations, intolerance, social group.

Постановка проблеми. Формування соціальної толерантності має велике значення для психологічного благополуччя особистості при формуванні позитивної спрямованості особистості. Осереддям професійної діяльності психолога є відносини з іншою людиною, яка відрізняється релігією, світоглядом, громадською позицією та життєвим досвідом. Соціальна толерантність є невід'ємною рисою особистості практичного психолога та необхідною умовою його ефективної діяльності. Процес підготовки студентів-психологів потребує розвитку в них таких професійних якостей, як толерантність і терпимість до різних думок, поглядів та переконань, які допоможуть їм досягти високого рівня професійної компетентності. Отже, **актуальність дослідження** зумовлена потребою суспільства у висококваліфікованих фахівцях – психологах зі сформованим високим рівнем толерантності.

Соціальну толерантність можна визначити як ступінь емоційного настрою і поведінки людини до інших людей, що не обмежуються тільки позитивним ставленням до інших людей. В першу чергу, це прояви терпимості до проявів іншої поведінки або хоча б нейтральне ставлення до людей з іншими поглядами чи поведінкою. Дослідження толерантності як норми соціального та культурного розвитку особистості свідчить про те, що в різних умовах контекстах соціальної взаємодії вона набуває різного змісту, проте в основі такого змісту є універсальні загальнолюдські цінності.

Відповідно з принципів гуманізму толерантність є критерієм морального рівня розвитку особистості і суспільства, особливо здатності протистояти проявам ксенофобії, насильству, та визначає психологічну готовність людини надати оточуючим вибір власної поведінки, право вибо-

ру способу мислення. Уміння взаємодіяти з представниками різних соціальних груп, володіння навичками побудови толерантних відносин визначають в процесі соціальної комунікації рівень професійної компетентності психолога. Вивчення толерантності як показника професійної підготовки майбутнього психолога свідчить про те, що в різних соціальних контекстах вона набуває різного змісту, проте в основі соціальних процесів та професійної підготовки студентів-психологів лежать універсальні цінності людства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Починаючи з 90-х років ХХ століття предметом дослідження соціальної психології стала проблематика соціальної напруженості та загроза виникнення конфліктів в суспільства, викликаних соціальними і культурними причинами, потреба розробки методів їх врегулювання й вирішення. Такі методи базуються на практичних аспектах застосування технологій дослідження психологічних взаємин між різними соціальними групами.

Автором вже проводились дослідження толерантності в студентському середовищі, але вони були спрямовані на визначення рівня етнічної толерантності, тобто відношення майбутнього фахівця до представників різних етнічних меншин або груп [8].

Результати теоретичних та емпіричних досліджень толерантності показали, що вона є головним умовою ефективної взаємодії між людьми. Толерантність у суспільстві дозволяє розпізнавати позиції різних особистостей, стабілізує сам процес комунікації. Це веде до сучасного розуміння толерантності як соціально важливої цінності. Формування соціальної толерантності як психологічного феномену є предметом досліджень науковців, педагогів-практиків, соціальних працівників, які мають причетність до навчальних процесів (Clark, 2008; Vogt, 1983; Drazanova, 2017; Smith, 1985; Bennett, Karakozov, Kipiani, Lyons, Pavlenko, & Riazanova, 2004; Brewer, 2007; Gilligan, 2016; Raabe, Beelman, 2011). Особливо актуальним аспектом дослідження соціальної толерантності є проблема толерантної комунікації в молодіжному середовищі та при підготовці фахівців.

Проблематиці особливостей комунікативно-соціальної компетентності, особистісної зрілості, ціннісних орієнтацій, поведінки подолання в складних життєвих ситуаціях, особливостей когнітивно-діяльнісного стилю та емоційного інтелекту у осіб з різним рівнем соціальної толерантності присвячена робота Г.О. Вовк [2]. Взаємозв'язки між толерантністю та розвитком особистості досліджувалися у праці Т.С. Кириленка [3]. Н. Яшина висвітлила роль толерантності у сучасному суспільстві, формування толерантності студентів у вищих навчальних закладах, розглянула шляхи розвитку толерантної особистості [6]. У праці Н.М. Стеценка визначено роль толерантності в сучасному суспільстві та розкриваються питання необхідності виховання толерантності як якості особистості у студентів вищих навчальних закладів [4]. І.В. Бідонько розглянула проблеми соціальної толерантності в освітньому середовищі, особливості наявних підходів до вивчення цього питання та визначила соціальну толерантність як стійку особистісну позицію щодо представників різних соціальних

груп як відмінних, шанобливе ставлення до них і готовність до партнерської взаємодії з ними [7].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Формування соціальної толерантності як особистісної якості студентів викликає закономірну зацікавленість дослідників, педагогів-практиків, персоналу освітніх закладів, що обумовлено зростанням соціальних очікувань щодо освітнього процесу відповідних освітніх установ. Особливо актуальною на сьогоднішній день є проблема соціальної комунікації в молодіжному середовищі. Однак досліджень, присвячених формуванню соціальної толерантності особистості, недостатньо. Маловивченими в сучасній педагогіці залишаються питання розвитку толерантної соціальної взаємодії як професійно-важливої якості особистості майбутнього фахівця-психолога. Недостатньо повно визначено основні компоненти змісту соціальної толерантності, фактори, що впливають на її формування в студентському віці, педагогічні умови, створення яких здатне позитивно впливати на формування особистісних та професійних якостей.

Студенти-психологи у своїй майбутній професійній діяльності. Проте недостатньою є практична реалізація дослідження рівня соціальної толерантності в різних соціальних сферах суспільства, зокрема в освітньому середовищі.

Мета статті. Метою цієї статті є визначення емпіричним шляхом параметрів соціальної толерантності серед студентів Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», соціальної дистанції, толерантно-інтолерантних установок, провести кореляційний аналіз отриманих результатів, встановити взаємозв'язок між соціальною та особистісною толерантністю, визначити перспективи подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Соціальна толерантність – це партнерська взаємодія особистості з різними соціальними групами суспільства, перш за все спрямована на підтримання рівноваги в суспільстві, на захист прав і інтересів особистості в складі різних соціальних груп. Феномен соціальної толерантності це інтегральне утворення, що означає психосоціальну характеристику особистості з домінантною спрямованістю свідомості на терпимі, безконфліктну комунікативну поведінку, на доброзичливий тип взаємодії індивіда з іншими людьми. Як складова структури особистості соціальна толерантність виражається в умінні здійснювати взаємодію з різними людьми в різних ситуаціях, в здатності знаходити індивідуальний підхід до людей і приймати їх індивідуальність, в терпимості і природності у поводженні з людьми, особливо з представниками певний «маргінальних» груп, які характерні поведінкою або способом існування, які засуджують суспільством або його певними частинами. Толерантність це явище морального порядку, суть якого полягає в здатності особистості подолати негативне ставлення до інших людей.

З позиції підготовки фахівців психологічного напрямку соціальна толерантність може розглядатися як мета процесу навчання і як засіб досягнення результатів навчання у освітньому закладі. У нашому дослідженні комунікативна толерант-

ність розглядається як складова частина комплексу цілей процесу виховання у ВНЗ, як особистісна якість, яке може бути розвинене в процесі навчання, виховання і самовиховання студентів. Соціальна толерантність означає наявність у студентів знань про цінності толерантного спілкування, сформованість умінь і навичок толерантної взаємодії, емоційно-вольової готовності до діалогу, позитивну соціальну установку, яка в ході навчання сприятиме перетворенню соціальної толерантності в особистісну якість, її включенню в особисту систему цінностей майбутнього фахівця. Високий рівень розвитку соціальної толерантності у студентів як майбутніх психологів є важливим засобом створення комфортності при їх входженні в нове для себе професійне середовище.

У даному дослідженні толерантності застосовувалися як методики психологічного дослідження, так і методи статистичної обробки отриманих результатів. Використовувались статистичні методи математичної обробки інформації: порівняльний та кореляційний аналіз. Метод статистичного опрацювання даних, дозволив порівнювати результати дослідження у двох і більше групах. Кореляційний аналіз, дав можливість виявити взаємозв'язки між досліджуваними ознаками. За допомогою факторного аналізу виділені групи ознак, які між собою взаємодіють, та дозволяє виділити найсуттєвіші змінні. Аналіз статистичних здійснений за допомогою програми SPSS 13.0. for Windows.

На першому етапі для визначення соціальної та особистісної толерантності застосовувався експрес-опитувальник "Індекс толерантності" (Г.У. Солдатова). Матеріал опитувальника складають твердження, що виявляють ставлення до певних соціальних груп, комунікативних установок. Субшкали опитувальника спрямовані на діагностику таких аспектів толерантності, як соціальна толерантність і толерантність як риса особистості.

До вибірки увійшли студенти першого (1 група), другого (2 група) і четвертого (3 група) курсів Національного університету «Львівська політехніка». Вибірка була гетерогенною. Загальна кількість респондентів на констатуючому етапі дослідження склала 76 особи, з них, жіночої статі 61, чоловічої – 15. Чисельність груп була збалансованою.

Для визначення системи толерантно-інтолерантних установок у ставленні до представників різних соціальних груп було використано модифіковану шкалу «соціальної дистанції» Е. Богардуса. За допомогою цієї методики визначається психологічна готовність до зближення чи, навпаки, до відторгнення людей іншої групи.

Методика «Рівень суб'єктивного контролю» дає змогу порівняно швидко і ефективно оцінити сформований у випробовуваного рівень суб'єктивного контролю над різноманітними життєвими ситуаціями. Ця шкала заснована на двох принципових положеннях щодо можливості двох полярних типів: екстернальний і інтернальний.

Таким чином в дослідженні рівня толерантності студентів-психологів використані такі методики, що дають змогу комплексно дослідити чинники толерантності, відповідають завданням дослідження та становлять складність при проведенні дослідження.

Для визначення рівня контактності як чинника готовності до взаємодії з представниками різних соціальних груп була запропонована методика опитування міжособистісних стосунків В. Шутца для вивчення базових соціальних потреб, які проявляються в міжособистісних стосунках: потреба у включенні, в контролі, в любові (в емоційній прив'язаності). Варіанти відповідей по всім судженням були дані на спеціальному бланку. Якщо студент вважав, що судження вірне і відповідає його представленню про себе та інших, то в бланку відповідей напроти номера судження відмічав степінь його згоди з ним.

Здійснивши обробку даних, отримали такі результати: найбільший відсоток студентів (63%) має високий показник тенденції контролювати відносини з іншими, тобто студент старається брати на себе відповідальність, 17% студентів уникають прийняття рішень і взяття відповідальності з низьким показником тенденції щодо контролю відносини з іншими; 5% мають високий показник бажання, щоб інші проявляли інтерес до них та приймали їх до свого суспільства; 4% – мають високий показник тенденції знаходитися в суспільстві інших, тобто почувають себе добре серед людей, а 1% – має низький рівень тенденції знаходитися в суспільстві інших, тобто відчувають себе некомфортно серед інших; 6% студентів виявили високий показник тенденції встановлювати близькі стосунки з іншими, і лише 1% – низький показник цієї тенденції; 2% опитуваних побачили в собі високий показник бажання, щоб інші встановлювали з ними глибокі емоційні відносини.

Результати дослідження за методикою «Індекс толерантності» виявили тенденцію до переважання середнього рівня вияву толерантності серед переважної більшості респондентів, незалежно від віку і статі опитуваних – 96%. Серед причин такої значної кількості респондентів з середнім рівнем толерантності є включення до освітнього інформаційно-просвітницького простору. Одним з завдань успішної професійної адаптації студентів-психологів є вироблення вміння терпимо, хоча й критично, та з повагою ставитися до людських відмінностей (думки, оцінки, в характеристики, підходи до майбутніх вихованців тощо), оскільки на початковому етапі навчання майбутні психологи отримують специфічну інформацію щодо особливостей обраної спеціальності. Інші 3% респондентів можна охарактеризувати як високо толерантних та 1% має низьку толерантність.

Порівняльний аналіз середніх величин рівня толерантності у студентів різних курсів дозволив констатувати, що студенти 2 та 3 групи (відповідно другий та четвертий курс навчання) виявилися більш толерантними у соціальному плані, тобто терпимішими до різних соціальних груп. В той же час студентів 1 курсу (1 група) можна охарактеризувати як більш толерантних у особистісному плані, тобто у ставленні до світу, що їх оточує.

Порівняння середніх значень прояву толерантності у юнаків та дівчат виявило незначні розбіжності. В загальному, більш толерантними виявилися юнаки (середнє значення 86,12) у порівнянні з дівчатами (84,18). При цьому варто за-

уважити, що у юнаків зафіксовано вищий середній показник особистісної (30,56) толерантності, в той час як у дівчат – соціальна толерантність виявилася більш вираженою (30,08).

Таблиця 1

Середні значення індексів толерантності у студентів-психологів

Прояви толерантності	Середнє значення індексу толерантності	Соціальна толерантність	Особистісна толерантність
1 група	84,5	28,3	28,4
2 група	83,2	29,5	26,5
3 група	84,1	31,6	26,1

В наступному етапі дослідження було застосовано модифіковану шкалу «соціальної дистанції» Е. Богардуса для визначення системи толерантно-інтолерантних установок у ставленні до представників різних соціальних груп, в основному «маргінального» характеру.

Аналіз отриманих первинних даних виявив індивідуальні розбіжності щодо ступеня сприйняття представників таких груп: від абсолютної ізоляції та максимального відмежування до високого ступеня близькості (готовність спілкуватися як з членом сім'ї). Середні значення показників прийняття-неприйняття студентами представників соціальних груп засвідчили певну неоднозначність у ставленні до таких груп.

Встановлено, що найбільш толерантним виявилось ставлення студентів до людей, які палять цигарки (4,37). Респонденти також виявили помірний рівень толерантності у ставленні пред-

ставників інших груп (що є громадянами своєї країни або колегами): щодо ВІЛ-інфікованих (3,95), тих які зловживають алкоголем (3,8), засуджених або тих що відбували покарання (3,79), осіб які вживають «легкі» (3,76) або «важкі» (3,31) наркотики, безхатченків (3,74) та щодо людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією (3,61). Робимо висновок, що найменш толерантне ставлення демонструється студентами-психологам щодо наркозалежних та людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

Проте слід зазначити те, що студенти 3 групи (4 курс навчання) до більшості із запропонованих соціальних груп виявили більш терпиме та приязніше ставлення, ніж студенти 1 та 2 групи (молодші курси навчання).

Продовження дослідження за 16 – факторним опитувальником Кеттелла та методикою РСК дало можливість отримати результати, що відображено у таблиці 2. Було встановлено, що існує значна подібність між результатами, отриманими у групах № 1 та № 2. Аналіз інтернальності вказує, що у групах № 1,2 щодо професійної діяльності вона є низькою (1,3±0,3 та 1,2±0,2) є результатом відсутності чіткого бачення перспективи і зниження своїх можливостей у професійної діяльності, у групі № 3 цей показник становить 4,2±0,3.

Також результати дослідження свідчать про низький рівень інтернальності в області невдач у групах № 1 і № 2, що свідчить про низький рівень контролю стосовно негативних подій і ситуацій (3,8±0,6 та 3,2±0,4). Встановлено схильність респондентів до звинувачування інших у причинах власних проблем, приписування відповідальності за свої негаразди іншим людям. Група № 3 отримала 7,6±0,6, що також як і попередній показник свідчить про більший рівень за цією шкалою.

Таблиця 2

Результати дослідження індивідуально-типологічних властивостей

	Середній показник за групами		
	№ 1	№ 2	№ 3
Інтернальність досягнень	5,0±0,5	5,1±0,5	8,1±0,7
Інтернальність невдач	3,8±0,6	3,2±0,4	7,6±0,6
Інтернальність виробничих відносин	1,3±0,3	1,2±0,2	4,2±0,3
A – «замкнутість – здатність до спілкування»	4,3±0,8	5,3±0,5	11,3±0,7
C – «емоційна нестійкість – емоційна стійкість»	4±0,6	4,2±0,5	7,2±0,6
E – «підлеглість – домінантність»	4±0,8	3,3±0,4	15,8±0,7
F – «стриманість – експресивність»	4±0,8	4,4±0,5	4,3±0,5
G – «схильність до почуттів – висока нормативність поведінки»	8±0,5	7,3±0,9	13,9±0,9
H – «боязкість – сміливість»	7,5±1,1	5,4±0,6	13,6±1,1
I – «жорсткість – чуттєвість»	6,7±0,9	6,8±0,8	10,4±1,0
L – «довірливість – підозрливість»	6,1±0,8	5,6±0,5	2,5±0,4
M – «практичність – розвинута уява»	5,5±0,5	4,5±0,4	12,5±0,8
N – «прямолінійність – дипломатичність»	7,3±1,1	5,7±0,6	16,2±1,7
O – «упевненість у собі – тривожність»	15±0,6	15,1±0,7	1,3±0,3
Q1 – «консерватизм – радикалізм»	8,2±1,1	7,3±0,8	13,6±0,8
Q2 – «конформізм – нонконформізм»	7,8±1,1	8,2±0,9	11,6±1,1
Q3 – «низький самоконтроль – високий самоконтроль»	6,3±0,6	5,5±0,5	12,3±1,6
Q4 – «розслабленість – напруженість»	5,3±0,5	3,8±0,3	9,1±0,4
MD – «адекватність самооцінки»	3,7±0,4	3,5±0,4	9,5±0,6

Низькі показники інтернальності у колі невдач у групах № 1 і № 2 дещо суперечать інтернальності в області досягнень ($5,0 \pm 0,5$ та $5,1 \pm 0,5$) внаслідок того, що досліджувані переоцінюють свої можливості стосовно успіхів і досягнень, вищим є результат у групі № 3 ($8,1 \pm 0,7$).

Отримані результати за різними методиками були статистично оброблені у програмі SPSS 13. Отримані результати дозволили виділити чинники, що впливають на формування толерантності.

Кореляційні зв'язки між шкалами методик відображені у табл. 3.

В результаті проведення кореляційного аналізу були виявлені зв'язки проявів толерантності з чинниками формування особистості.

Встановлено такі прямі зв'язки. Особистісна толерантність – з чинниками В (низький інтелект – високий інтелект), С (емоційна нестійкість – емоційна стійкість), Q3 (низька самооцінка – висока самооцінка), MD (адекватність самооцінки), інтернальність щодо досягнень та інтернальність щодо невдач. Соціальна толерантність корелює з чинниками А (замкненість – комунікабельність), G (низьке Супер-его – високе Супер-его), Q1 (консерватизм – радикалізм). Соціальна толерантність – з чинниками В (низький інтелект – високий інтелект), С (емоційна нестійкість – емоційна стійкість), Q3 (низька самооцінка – висока самооцінка). Обернені кореляційні зв'язки: особистісна толерантність – з чинником Q1 (консерватизм – радикалізм); толерантність – з чинниками Е (конформність – домінантність), Q2 (конформність – нонконформізм); соціальна толерантність з чинником М (практичність – розвинена уява).

Результати, які були отримані за допомогою кореляційного аналізу дозволили встановити, що ядром толерантності є такі якості особистості: адекватність самооцінки, конформність, практичність, довірливість, високе супер-его, комунікабель-

ність, інтернальність щодо досягнень та інтернальність щодо невдач високий інтелект.

Особистість з вираженою особистісною толерантністю характеризуються бажанням діяти на спільний розсуд не порушуючи прав та свобод інших громадян та взаємодіяти з ними. Така особистість відрізняється прагненням творити щось нове, готовністю до ризику, автономність у виборі діяльності. Приоритетом для такої особистості є пошук визнання своїх талантів, готовність управляти іншими у межах своєї компетенції.

Висновки і пропозиції. Отже, в результаті проведеного емпіричного дослідження встановлено такі результати. Дослідження рівня соціальної толерантності серед студентів-психологів Національного університету «Львівська політехніка» виявило тенденцію до значного переважання середнього рівня вияву толерантності у всіх респондентів, незалежно від віку та статі опитаних. Зокрема студенти 2 та 4 курсів виявилися більш толерантними у соціальному плані до різних соціальних груп (злочинців, соціально незахищених, психічно хворих людей), і навпаки студенти 2 курсу виявили більшу толерантність у особистісному плані.

Порівняння значень прояву толерантності у юнаків та дівчат виявило незначні розбіжності. Більш толерантними, у порівнянні з дівчатами, виявилися юнаки. При цьому варто зауважити, що саме у дівчат, на фоні загальної помірної толерантності, виявлені межові рівні толерантності, тобто як високі так і низькі індекси толерантності (4% усіх досліджуваних). Натомість у всіх респондентів-юнаків було зафіксовано середній рівень індексу толерантності. Загальний помірний рівень загальної толерантності у віх групах поєднується з статево специфічними відмінностями у різних типах толерантності: у юнаків всіх груп зафіксовано вищий середній показник особистіс-

Таблиця 3

Кореляційні зв'язки між шкалами методик та видами толерантності

Шкали використаних методик		Види толерантності	
		Особистісна толерантність	Соціальна толерантність
16 PF	A	0,0126	0,0118
	B	0,3984	0,3984
	C	0,4530	0,4763
	E	0,2284	0,1284
	F	-0,2372	-0,1382
	G	0,0758	0,0758
	H	0,2583	0,2583
	I	0,1035	0,0128
	L	-0,2404	0,2984
	M	0,0673	-0,4753
	N	0,2225	0,0438
	O	-0,29487	0,249
	Q1	-0,4068	0,0778
	Q2	0,1863	0,2583
	Q3	0,4693	0,3012
	Q4	-0,2602	-0,4864
MD	0,4344	0,0673	
РСК	Інтернальність щодо досягнень	0,371	0,1405
	Інтернальність щодо невдач	0,413	0,0438
	Інтернальність вир. відносин	0,158	0,259

ної толерантності, в той час як у дівчат більш виявленою виявилась соціальна толерантність.

Показовим є те, що студенти старших курсів навчання виявили більш терпиме та приязніше відношення до більшості із запропонованих проблемних соціальних груп, ніж студенти 1 та 2 курсу. Зауважимо, що майбутні випускники виявили вищу готовність до зближення (а, отже і вищий рівень терпимості і толерантності) з представниками таких «маргінальних» груп.

Характерним моментом є більш терпиме ставлення студентів 4 курсу (3 група) до більшості із запропонованих маргінальних соціальних груп. До таких груп було запропоновано віднести до людей, які живуть з ВІЛ, зловживають алкоголем, вживають «легкі» та «важкі» наркотики, безхатченків, засуджених та людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Таким чином, майбутні випускники виявили вищу готовність до зближення (а, отже, й вищу толерантність) щодо представниками таких груп. Найвищу толерантність вони виявили до наркозалежних, найменшу – до людей, які палять.

З іншої сторони студенти 2 та 4 курсів виявили більш традиційні у сучасному соціумі тенденції установки щодо представників т. зв. «маргінальних» груп.

На підставі результатів, що були отримані за допомогою кореляційного аналізу можна сказати, що ядром толерантності є такі якості особистості: комунікабельність, адекватність самооцінки, довірливість, конформність, високе супер-его, високий інтелект, інтернальність щодо досягань та інтернальність щодо невдач.

Подальші напрямки досліджень передбачають продовження емпіричних досліджень рівня толерантності в молодіжному середовищі та психологічних чинників її формування. Отримані в результаті проведення таких досліджень результати дозволять розробляти відповідні освітні технології, які є важливою базою для розробки теоретичних та практичних засад підготовки майбутнього фахівця у сфері практичної психології. Потребує розширення база емпіричного дослідження, зокрема існує потреба практичних досліджень у молодіжному середовищі.

Список літератури:

1. Асмолов А.Г. Слово о толерантности. О смыслах понятия «толерантность». *Век толерантности: научно-публицистический вестник*. Москва : Изд-во МГУ, 2001. № 1. С. 8–18.
2. Вовк Г.О. Соціальна толерантність в контексті комунікативної компетентності особистості. *Наука і освіта*. Київ, 2015. Ч. 10. С. 44–48.
3. Кириленко Т.С. Толерантність та гармонія особистості. *Психологічні перспективи*. Луцьк. : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. Вип. 11. С. 130–136.
4. Стеценко Н.М. Виховання толерантності студентів на засадах міжкультурного діалогу. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. Миколаїв : Вид-во МНУ, 2014. Вип. 114. С. 261–264.
5. Кулик Є. Толерантність у молодіжному середовищі. Київ, 2008. 80 с.
6. Яшина Н.Формування толерантності студентів як педагогічна проблема у вищих навчальних закладах України. *Вісник Львівського університету. Педагогіка*. Львів, 2010. Вип. 26. С. 111–116.
7. Бідонько І.В. Соціальна толерантність старшокласників як індикатор їхньої соціальної компетентності. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*. Київ : Вид-во Університету менеджменту освіти, 2018. Випуск 6(35). С. 35–45.
8. Семенів Н.М. Дослідження етнічної толерантності в студентському середовищі. *Молодий вчений*. 2019. № 3(67). С. 275–280.
9. Clark, J.N. Tolerance As a Way of Life. Texas Tech University, 2008. 230 p.
10. Vogt P. Social Tolerance and Education. *The Review of Education*, 1983. Vol. 9. P. 41–52.
11. Drazanova L. Education and Tolerance. Warszawa, 2017. 288 p.
12. Smith W. Cohorts, education and the evolution of tolerance. *Social science research*, 1985. Vol. 4, pp. 205–225.
13. Bennett, M., Barrett, M., Karakozov, R., Kipiani, G., Lyons, E., Pavlenko, V., & Riazanova, T. Young children's evaluations of the ingroup and of outgroups: A multi-national study. *Social Development*, 2004. Vol. 13(1). P. 124–141.
14. Brewer, M. The importance of being We: Human nature and intergroup relations. *American psychologist*, 2007. Vol. 23. P. 728–738.
15. Gilligan, C. In a different voice: Psychological theory and women's development. Cambridge, Ms.: Harvard University Press, 2016. 216 p.
16. Raabe, T., Beelman, A. Development of ethnic, racial, and national prejudice in childhood and adolescence: A multinational meta-analysis of age differences. *Child Development*, 2011. Vol. 82. P. 1715–1737.

References:

1. Asmolov, A.H. (2001). Slovo o tolerantnosti. O smyslakh ponyatiya «tolerantnost» [A word about tolerance. On the meanings of the concept of "tolerance"]. *Vek tolerantnosti: nauchno-publysticheskiy vestnyk*, pp. 8–18. Moskva : Yzd-vo MNU. (in Russian)
2. Vovk, H.O. (2015). Sotsialna tolerantnist v konteksti komunikativnoi kompetentnosti osobystosti [Social tolerance in the context of a person's communicative competence]. *Nauka i osvita*, vol. 10, pp. 44–48. Kyiv. (in Ukrainian)
3. Kyrylenko, T.S. (2008). Tolerantnist ta harmoniia osobystosti [Tolerance is his harmony of osobystosti]. *Tolerantnist ta harmoniia osobystosti*, vol. 11, pp. 130–136. Lutsk : «Vezha» Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky. (in Ukrainian)
4. Stetsenko, N.M. (2014). Vychovannia tolerantnosti studentiv na zasadakh mizhkulturnoho dialohu [Education of student tolerance on the basis of intercultural dialogue]. *Naukovyi visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlynskoho. Pedagogichni nauky*, no. 114, pp. 261–264. Mykolaiv : Yd-vo MNU. (in Ukrainian)
5. Kulyk, Ye. (2018). Tolerantnist u molodizhnomu seredovyschi [Tolerance in the youth environment]. Kyiv. (in Ukrainian)
6. Yashyna, N. (2010). Formuvannia tolerantnosti studentiv yak pedahohichna problema u vyshchykh navchalnykh zakladakh Ukrainy [Formation of student tolerance as a pedagogical problem in higher educational institutions of Ukraine]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Pedagogika*, vol. 26, pp. 111–116. Lviv. (in Ukrainian)

7. Bidonko, I.V. (2018). Sotsialna tolerantnist starshoklasnykiv yak indykator yikhnoi sotsialnoi kompetentnosti [High school students' social tolerance as an indicator of their social competence]. *Visnyk pislidyplomnoi osvity. Seriya «Sotsialni ta povedinkovi nauky»*, no. 6(35), pp. 35–45. Kyiv : Vyd-vo Universytetu menedzhmentu osvity. (in Ukrainian)
8. Semeniv, N.M. (2019). Doslidzhennia etnichnoi tolerantnosti v studentskomu seredovyshchi [Research on ethnic tolerance in the student environment]. *Molodyi vchenyi*, vol. 3(67), pp. 275–280. Mykolaiv. (in Ukrainian)
9. Clark, J.N. (2008). *Tolerance As a Way of Life*. Texas Tech University.
10. Vogt, P. (1983). Social Tolerance and Education. *The Review of Education*, vol. 9, pp. 41–52.
11. Drazanova, L. (2017). *Education and Tolerance*. Warszawa.
12. Smith, W. (1985). Cohorts, education and the evolution of tolerance. *Social science research*, vol. 4, pp. 205–225.
13. Bennett, M., Barrett, M., Karakozov, R., Kipiani, G., Lyons, E., Pavlenko, V., & Riazanova, T. (2004). Young children's evaluations of the ingroup and of outgroups: A multi-national study. *Social Development*, no. 13(1), pp. 124–141.
14. Brewer, M. (2007). The importance of being We: Human nature and intergroup relations. *American psychologist*, pp. 728–738.
15. Gilligan, C. (1992). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, Ms. : Harvard University Press.
16. Raabe, T., & Beelman, A. (2011). Development of ethnic, racial, and national prejudice in childhood and adolescence: A multinational meta-analysis of age differences. *Child Development*, no. 82, pp. 1715–1737.